

Л. М. Філюк

СУЧАСНИЙ КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АПАРАТ СЛОВОТВОРУ - ОСНОВА ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРИВАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У ТЕРМІНОСИСТЕМІ ІНФОРМАТИКИ

Філюк Л. М. Сучасний концептуальний апарат словотвору — основа для дослідження дериваційних процесів у терміносистемі інформатики.

У статті розглядаються основні одиниці словотвірної аналізи української терміносистеми інформатики та з'ясовуються проблемні моменти в їх трактуванні.

Ключові слова: активність, продуктивність, словотвірна модель, словотвірний потенціал, словотвірний тип, словотворчий спосіб.

Філюк Л. М. Современный концептуальный аппарат словообразования — основа для исследования деривационных процессов в терминосистеме информатики.

В статье рассмотрены основные единицы словообразовательного анализа украинской терминосистемы информатики и определены проблемные моменты в их трактовке.

Ключевые слова: активность, продуктивность, словообразовательная модель, словообразовательный потенциал, словообразовательный тип, словообразовательный способ.

Filyuk L. M. Modern conceptual derivation apparatus — the base for researching the derivation processes in informatics term system.

The article dwells upon the main units of word-formation analysis of Ukrainian terminological system of information science and problems of their intergritation.

Key words: activity, productivity, word-formation model, word-formation potentiality, word-formation type, way of word-formation.

Система понять і термінів словотвору в українському мовознавстві складалася поступово. Питання словотвору як частини морфології, лексикології чи й етимології розглядалися ще в наукових працях ХІХ ст., проте навіть у працях 60-70-х рр. ХХ ст. словотвір залишався вразливим місцем, насамперед через брак чіткого розмежування власне морфологічного, словозмінного і словотвірного аспектів дослідження [1:109].

Справжній розквіт словотвору як окремої галузі лінгвістики настав тоді, коли було чітко виокремлено його об'єкт та основну одиницю — словотвірний тип. Біля витоків нового бачення українського словотвору стояв професор І. І. Ковалик. Його праця “Вчення про словотвір (Словотворчі частини слова)”, що побачила світ у 1958 році, стала першим серйозним дослідженням засад розбудови концептуального апарату словотвору в українському мовознавстві. У світлі розуміння мови як системи систем І.І. Ковалик намагається побудувати і словотвірну систему. У системі словотвору він виділяє словотворчі класи, словотворчі категорії, словотворчі розряди, словотвірні типи, деривати. У наступному випуску “Вчення про словотвір: Словотворча характеристика слова. Відношення вчення про словотвір до інших мовознавчих дисциплін” (1961), вченим розглянуто всю систему словотворчих ресурсів, визначено роль афіксів, з'ясовано словотвірну будову слова, критерії визначення продуктивності словотвірного типу, схарактеризовано основні структурні способи словотворення, їх взаємозв'язок та інші важливі питання.

У 70-х рр. розпочався бурхливий розвиток українського словотворення, з'явилося чимало новаторських досліджень, з-поміж яких виділяються праці: Н. Ф. Клименко, К. Г. Городенської, Т. М. Возного, В. М. Русанівського, Л. П. Дідківської, Л. О. Родніної, А. П. Грищенко, Л. А. Юрчук, Г. М. Гнатюк та ін., результатом чого, врешті, стала узагальнювальна колективна праця, виконана в Інституті мовознавства імені О. О. Потебні, “Словотвір сучасної української літературної мови” (1979). У ній поряд із конкретними питаннями словотворення окремих частин мови з'ясовувалися також і загальні питання, наприклад, щодо поняття парадигматики і синтагматики в словотворі, морфотактики і морфонеміки, основних одиниць словотвору, словотвірного значення та його місця в системі смислової структури слова, визначалися поняття позиції, похідності, продуктивності та регулярності в словотворі тощо.

Надалі вчення про словотвір в українському мовознавстві вже не зазнавало таких революційних змін: переважно лише уточнювалися

окремі поняття та терміни. Головні підсумки тривалих досліджень з українського словотвору були покладені в основу навчального посібника В. О. Горпинича “Сучасна українська літературна мова. Морфемика. Словотвір. Морфологія” (1999). Тому можна вважати, що концептуальна база українського словотвору у зв'язку зі світовими досягненнями дериватологів належним чином розроблена, а термінологія достатньо уніфікована й випробувана часом.

Концептуальний апарат словотвору зорієнтований насамперед на дослідження процесів словотворення загальної лексики. Поза тим, як впливає з цілого ряду особливостей термінологічної лексики, творення термінів теж має свою специфіку, яку недостатньо враховують при розробленні концептуального апарату.

Цікаву спробу моделювання структурно-функціональних одиниць словотвору на підставі гіпотетико-дедуктивної методики з використанням прийомів комбінаторики зробив О. І. Бондар [2]. На підставі диференційних ознак ‘формальна твірна основа’, ‘формант’, ‘частиномовне значення’, ‘словотвірне значення’ та деяких інших він створив модель словотвірної системи, виділивши 22 взаємопов'язані структурно-функціональні одиниці: формальна структура деривата, словотвірна парадигма, словотворчий афікс, дериват, словотвірна модель, словотвірний тип (далі СТ) та ін. [2]. З-поміж цих одиниць центральними для словотвірного аналізу української терміносистеми інформатики (далі УТІ) нам уявляються такі: спосіб словотворення, словотвірний тип, дериват, словотвірна парадигма. Зупинимось на деяких проблемних моментах у трактуванні цих термінів.

Спосіб словотворення (словотворчий спосіб) — одне з найширших понять словотвору, яке не має й досі єдиного визначення і розуміється переважно як усі структурно різні шляхи й прийоми творення нових слів у результаті використання всіх наявних у даній мові словотворчих ресурсів [7:19]. О. І. Бондар у вищезгаданій моделі описує поняття “словотворчий спосіб” через диференційні ознаки ‘формант’ і ‘частиномовне значення’, ‘словотвірне значення’ та ‘наявність/відсутність класу’.

В. О. Горпинич намагається розрізнити поняття “спосіб словотворення” і “тип словотворення”. За характером твірних ресурсів словотвірна деривація поділяється ним на вісім типів: словотворчість, словоскладання, конверсія, аббревіація, акцентуація, універбація, ономатизація, апелювання [3:86]. Але за видом основних компо-

центів твірних формантів він виділяє далі 16 способів словотворення, серед яких знову ж названі словоскладання, аббревіація, універбація, конверсія, акцентуація [3:113]. Таким чином, навряд чи можна вважати вживання цих двох понять (“спосіб словотворення” і “тип словотворення”) диференційованими.

Словотвірний тип — це основна одиниця словотворення. До викремлення цієї власне словотвірної одиниці у словотворенні досліджували значення афіксів, тобто значення морфемних сегментів, а не словотвірних. Початок новому погляду на словотворення поклали Г. Марчанд на Заході та Г. О. Винокур і І.І. Ковалик у слов'янському мовознавстві. З того часу словотвірний аналіз здійснюється шляхом зіставлення твірного і похідного слів, встановленням їх мотивації, з'ясуванням словотвірної, а не морфемної структури слова, що полягає у формально-семантичних співвідношеннях твірної основи і словотворчого форманта. Репрезентантом словотвірної структури виступає СТ. Його розуміють, з одного боку, як формально-семантичну схему побудови похідних слів, мотивованих твірними словами певної частини мови за допомогою того самого словотворчого форманта з тим самим значенням [15:575], а з іншого боку, як групу слів однієї частини мови, які побудовані за єдиною схемою [3:100], тобто за СТ у вищезазначеному розумінні. Таке двохаспектне розуміння відповідає суті СТ. Переважна ж більшість учених (Г. О. Винокур, В. А. Горпинич, О. А. Земська, Н. Ф. Клименко, І. І. Ковалик, О. С. Кубрякова, В. М. Максимов, З. А. Потіха, І. С. Улукханов, М. Докуліл, Г. Марчанд та ін.) розуміють СТ як формально-семантичну схему продукування слів, для якої характерні такі риси: 1) спільність частиномовної належності твірних слів; 2) спільність (за значенням і структурою) форманта; 3) спільність словотвірного значення [18:70; 8:8; 11:367-368; 5:182; 17:47—48; 12]. Тому дотримуватимемося саме вищевикладеного розуміння терміна СТ.

СТ об'єднує групу похідних слів, які є найголовнішими реальними одиницями словотвору і практично не викликають неоднозначних трактувань.

Це саме стосується і поняття “словотвірна парадигма”, попри наявність помітної неоднозначності його визначень. В. В. Грещук детально розглядає різні дефініції словотвірної парадигми і приходять до висновку, що найприйнятнішою є точка зору, згідно з якою словотвірна парадигма — це набір похідних, мотивованих однією твірною основою, на одному ступені творення, оскільки таке визначення най

більш ізоморфне поняттю парадигми в морфології [4:24]. У такому значенні вживатимемо цей термін і в даній роботі.

Досить важливими є й такі поняття: словотвірна модель (далі СМ) словотвірного значення (далі СЗ), формант, семантичні відношення між твірним словом та дериватом (словотвірна мотивація), словотвірний розряд, словотвірний клас.

Є два основні розуміння СМ — 1) як морфологічних варіантів СТ [15:571-572], таке розуміння обгрунтоване ще О. А. Земською [5]; 2) як структурна схема творення слів, що, на відміну від СТ, характеризується спільністю лише двох елементів — форманта і граматичного класу основ, абстрагована від словотвірної семантики [9:17—18; 13:68; 14:35, 39; 3:106-107 таін.]. В українському мовознавстві, починаючи ще з І.І. Ковалика, усталилося інше розуміння СМ, крім того, доцільність якого добре обгрунтував В. О. Горпинич [3:106-107]. Тому цей термін будемо вживати саме в такому значенні.

Щодо поняття “формант”, то на практиці розбіжностей не виникає: це семантичні, структурні, структурно-семантичні та інші елементи похідного слова, за допомогою яких воно утворилося і яким відрізняється від твірного [3:88].

Аналізуючи ознаки словотвірної мотивації, О. С. Кубрякова [10] визначила основну ознаку похідності: похідне слово має розчленовану структуру, яка містить і значення твірного слова. Ця ознака справді є релевантна в більшості випадків, однак її все ж недостатньо. Тому дериватологи вказують також і на інші ознаки: похідне слово в переважній більшості випадків (виняток — слова, утворені через конверсію або чергування у корені) має морфемно складнішу структуру [6:23]; похідне слово складніше за значенням; із двох слів, рівнозначних за семантикою і структурою, похідним є те, яке відповідає типовим мотиваційним відношенням для системи мови [3: 94]; похідні слова можуть містити також конотативний компонент порівняно з нейтральним компонентом твірного слова; похідність може бути неєдиною [16:75].

Крім термінів, що стосуються основних одиниць словотвору та словотвірної мотивації, важливі також поняття словотвору, що передають властивості вищезазначених одиниць: словотвірний потенціал твірного слова, продуктивність СТ, регулярність СТ, уживаність-СТ, а також активність СТ. У нашому дослідженні береться не весь дериваційний корпус СТ, а лише деривати, релевантні до УТІ, тому при характеристиці СТ йтиметься не про продуктивність, а про їхню активність щодо творення УТІ.

Словотвірний потенціал — порівняно нове поняття, пов'язане зі здатністю слова до формування більш чи менш розгалуженої (нульчленної, одночленної чи багаточленної) словотвірної парадигми.

Варто зробити деякі уточнення щодо поняття “активність СТ”, оскільки його інколи плутають з продуктивністю. Продуктивність СТ — поняття синхронного словотвору: це стан, наявність певної кількості дериватів, утворених за даним СТ, як наслідок його попередньої активності. Активність — це діахронне поняття, пов'язане з реалізацією системного потенціалу слова; воно означає ступінь поповнення масиву дериватів певного СТ протягом деякого часового відтинку. Таким чином, СТ може бути продуктивним, але неактивним: не утворювати нових дериватів через повну реалізацію потенціалу або через інші, в тому числі й позамовні, чинники. Решта термінів, наприклад, дериват, твірна основа, словотвірна значення та ін., наразі має однозначне трактування.

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства: Історія вивчення української мови. — К.: Вищ. школа, 1991. — 231 с.
2. Бондар О. І. “Європейський” та “романтичний” напрями в розвитку сучасної української термінології // Записки з українського мовознавства. — Одеса: Астропринт, 2004. — Вип. 14. — С. 3—10.
3. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. — К.: Вища школа, 1999. — 207 с.
4. Грещук В. В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології // Мовознавство. — 1985. — С. 21—27.
5. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. — М.: Просвещение, 1973. — 304 с.
6. Клименко Н. Ф. Система афיקсального словотворення сучасної української мови. — К.: Наук. думка, 1973. — 187 с.
7. Ковалик І. Вчення про словотвір. — Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961.- 83 с.
8. Ковалик І. І. З методики дослідження слов'янського словотвору. — Львів: Вид-во Львівського університету, 1958. — 24 с.
9. Ковалик І. І. Словотвір іменників у серболужицьких мовах. — Львів, 1964. - 94 с.
10. Кубрякова Е. С. Семантика производного слова // Аспекты семантических исследований. — М.: Наука, 1980. — С. 81—155.
11. Кубрякова Е. С. Словообразование // Общее языкознание (Внутренняя структура языка). — М.: Наука, 1972. — С. 344—386.
12. Максимов В. И. Суффиксальное словообразование имен существительных в русском языке: Автореф. дис.... доктора филол. наук. — Л., 1975. — 40 с.

13. Немченко В. Н. Словообразовательная структура имен прилагательных в современном русском языке. — Горький: Изд-во ГГУ, 1973. — 139 с.
14. Пінчук О. Ф. Словотвірна структура віддієслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. — К.: Наук, думка, 1975. — С. 35-82.
15. Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія, 2000. — 750 с.
16. Улуханов И. С. Виды формально-семантической мотивации слов и проблемы описания словообразовательной семантики // Уч. зап. Пермского гос. ун-та им. А. М. Горького: Вопросы грамматики. — Пермь, 1972. — № 243. - С. 72-79.
17. Черепанов М. В. К понятию динамического аспекта синхронного словообразования // Материалы республиканской науч. конференции. — Самарканд, 1972. — С. 47-48.
18. Dokulil M. Tvoreni slov v Āeštĩnĩ. 1. Teorie odvozovĩnĩ slov. — Praha, 1962.